

O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA BADIY VA AXBOROT MATNLARI USTIDA ISHLASH ORQALI TANQIDIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISH

Nurmonova Zebo Fattaxovna

ADPI Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası o‘qituvchisi, v.b. dotsent
nurmonovazebo84@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslarida badiiy va axborot matnlari ustida ishlash orqali o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash elementlarini shakllantirish masalasi ilmiy tahlil qilinadi. Badiiy matn obraz, qahramon, voqea, hissiyot va estetik idrokni rivojlantirsa, axborot matni fakt, tushuncha, ketma-ketlik, jadval, sabab-oqibat va dalil bilan ishlashni talab qiladi. Tadqiqotda ikki turdagi matnni qiyosiy o‘qish, matn maqsadini aniqlash, asosiy va ikkilamchi axborotni ajratish, muallif pozitsiyasini tushunish, dalil-isbotni tekshirish va shaxsiy munosabat bildirish bo‘yicha metodik yondashuvlar asoslanadi. Maqola boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun tanqidiy fikrlashni yoshga mos, sodda, ammo tizimli ko‘nikmalar majmui sifatida talqin qiladi.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, badiiy matn, axborot matni, o‘qish savodxonligi, dalil, muallif pozitsiyasi, qiyosiy tahlil, boshlang‘ich ta‘lim

Annotation: The article analyzes the formation of elements of critical thinking in primary reading literacy lessons through work with literary and informational texts. Literary texts develop imagery, character analysis, plot perception, emotion and aesthetic response, while informational texts require working with facts, concepts, sequence, tables, cause-effect relations and evidence. The study substantiates methodological approaches to comparative reading, identifying the purpose of a text, distinguishing main and secondary information, understanding the author’s position, checking evidence and expressing personal attitude. Critical thinking is interpreted as an age-appropriate, simple but systematic set of skills for primary pupils.

Keywords: critical thinking, literary text, informational text, reading literacy, evidence, author’s position, comparative analysis, primary education

Аннотация: В статье анализируется формирование элементов критического мышления у младших школьников посредством работы с художественными и информационными текстами на уроках читательской грамотности. Художественный текст развивает образное восприятие, анализ персонажа, сюжет, эмоциональную и эстетическую реакцию, а информационный текст требует работы с фактами, понятиями, последовательностью, таблицами, причинно-следственными связями и доказательствами. Обосновываются методические подходы к сравнительному чтению и оценке текста.

Ключевые слова: критическое мышление, художественный текст, информационный текст, читательская грамотность, доказательство, позиция автора, сравнительный анализ

KIRISH

Boshlang'ich ta'limda o'qish savodxonligi o'quvchining keyingi fanlarni egallashi, mustaqil fikrlashi va ijtimoiy-madaniy muhitda o'z o'rnini topishi uchun tayanch kompetensiya hisoblanadi; shu sababli badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish masalasi oddiy metodik topshiriq emas, balki ta'lim sifati, nutqiy rivojlanish va shaxs kamoloti bilan bevosita bog'liq ilmiy-pedagogik muammo sifatida qaraladi. Amaldagi ta'lim siyosatida o'quvchining bilimni yodlab aytishi emas, balki uni tushunishi, qo'llashi, dalillashi va hayotiy vaziyatga ko'chira olishi ustuvor yo'nalishga aylangan; bu holat o'qish savodxonligi darslarida matn bilan ishlash madaniyatini tubdan yangilashni talab qiladi [1; 2; 3]. Matn bolaning nutqiy tajribasini, tasavvurini, emotsional idrokini va mantiqiy tafakkurini bir joyga jamlaydigan murakkab didaktik obyekt bo'lib, unda so'z, gap, obraz, fakt, voqea, muallif pozitsiyasi va o'quvchi tajribasi bir-biriga ulanadi. Shuning uchun badiiy va axborot matnlarini qiyosiy tahlil qilish, dalilni ajratish, tanqidiy fikrlash, muallif pozitsiyasini anglash o'qituvchi tomonidan oldindan rejalashtirilgan, yosh xususiyati hisobga olingan, psixologik jihatdan qulay, metodik jihatdan bosqichli va natijasi baholanadigan jarayon bo'lishi zarur. Xalqaro tadqiqotlar ham o'qish savodxonligini matnni tushunish, talqin qilish, baholash va undan foydalanish ko'nikmalari bilan bog'laydi; PIRLS to'rtinchi sinf o'quvchilarining o'qish yutuqlarini o'lchash orqali maktab, oila va o'qituvchi amaliyotining o'qish natijalariga ta'sirini ko'rsatadi [8]. PISA natijalari esa o'quvchi yoshi ulg'aygan sari o'qish savodxonligi faqat adabiy matnni o'qish emas, balki axborot oqimida yo'nalish topish, matndagi dalil va fikrni farqlash, muammoni tushunish va javobni asoslash kabi murakkab intellektual ko'nikmalarga aylanishini ko'rsatadi [9]. Boshlang'ich sinfda bu ko'nikmalarni erta va tabiiy shakllantirish uchun badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish darsning markaziy metodik yo'nalishi bo'lishi kerak, chunki aynan shu bosqichda bola matndan zavq olish, matndan ma'no topish va matn bilan suhbatlashish odatini egallaydi. O'qish savodxonligi darslarida ayrim holatlarda matn faqat o'qitiladi, keyin bir nechta yuzaki savol bilan yakunlanadi; bunday yondashuv ravonlikni ma'lum darajada rivojlantirsa-da, matnning semantik, axloqiy, estetik va mantiqiy qatlamlarini ochib bera olmaydi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, boshlang'ich sinf o'quvchisi o'qiganini so'zma-so'z takrorlash bilan cheklanmay, nima uchun shunday bo'lganini tushuntirishi, qahramon tanloviga munosabat bildirishi, dalil topishi, yangi so'zlardan foydalanishi va matnni shaxsiy tajribasi bilan bog'lashi lozim. Mazkur maqolaning maqsadi badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirishning ilmiy-metodik mohiyatini tahlil qilish, dars jarayonida qo'llanadigan bosqichlar, usullar, baholash belgilarini asoslash hamda boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari sifatida o'qish savodxonligi tushunchasini kompetensiyaviy yondashuv asosida sharhlash, matn turlari va o'quvchi yoshi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash, o'qituvchi

savol-topshiriqlarining mazmunini tizimlashtirish, lugʻaviy va semantik ishlarning oʻrnini belgilash, natijadorlik mezonlarini ishlab chiqish va darsning reflektiv yakunini asoslash belgilandi. Ilmiy taxmin shundan iboratki, agar oʻqish savodxonligi darslarida matn ustida ishlash tasodifiy savol-javoblar orqali emas, balki bosqichli, dalilga tayangan, faol muloqotga asoslangan va oʻquvchining shaxsiy tajribasini jalb qiladigan tizim sifatida tashkil etilsa, oʻquvchilarda mazmuni chuqur anglash, izohli nutq, xulosa chiqarish va mustaqil oʻqishga ichki ehtiyoj kuchayadi. Bu jarayonda oʻqituvchi matnni oʻqituvchi emas, balki matnga olib kiruvchi yoʻlkoʻrsatuvchi vazifasini bajaradi; yaxshi oʻqituvchi matnni bolaga ochib bermaydi, bolaga matnni oʻzi ochadigan kalitni beradi. Shu nuqtayi nazardan, boshlangʻich sinfda matn ustida ishlashga ilmiy yondashish oʻqish savodxonligi, ona tili, tarbiya, nutq madaniyati va hayotiy kompetensiyalarni birlashtiruvchi muhim pedagogik maydondir. Mazkur yondashuvda oʻqituvchi darslikdagi matnni tayyor material sifatida emas, balki oʻquvchining yoshiga mos ravishda qayta pedagogik tashkil etiladigan mazmuniy maydon sifatida koʻradi; bunda har bir savol, har bir lugʻaviy izoh va har bir ijodiy topshiriq umumiy maqsadga xizmat qilishi shart. Agar badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish bevosita baholash mezonlari bilan bogʻlanmasa, darsdagi faollik tashqi koʻrinishda jonli boʻlishi mumkin, ammo oʻquvchining tushunish darajasi haqida aniq pedagogik xulosa chiqarish qiyinlashadi. Shuning uchun oʻqituvchi javoblarni tinglash bilan birga, javobning matnga tayanishi, sababli izohlanishi, mantiqiy izchilligi va oʻquvchining oʻz soʻzlari bilan ifodalanishiga ham eʼtibor berishi lozim. Boshlangʻich sinf sharoitida darsning haddan tashqari murakkablashuvi ham, ortiqcha soddalashtirilishi ham xavfli: birinchisi bolani charchatadi, ikkinchisi uning tafakkurini yetarli darajada faollashtirmaydi. Eng maqbul yoʻl — matn mazmunini sodda, ammo intellektual jihatdan sermahsul savollar orqali ochish, notanish soʻzlarni hayotiy misollar bilan mustahkamlash va oʻquvchini matn boʻyicha kichik xulosa chiqarishga odatlantirishdir. Bunday darslarda oʻquvchining xatosi jazolash sababi emas, balki maʼnoni aniqlashtirish imkoniyati sifatida koʻriladi; chunki tushunish jarayoni savol, taxmin, sinash va qayta tuzish orqali shakllanadi. Oʻqituvchi mazkur jarayonni mahorat bilan boshqarsa, sinfdagi oʻqish muhiti tabiiy, jonli va ilmiy asoslangan pedagogik muloqotga aylanadi. Mazkur yondashuvda oʻqituvchi darslikdagi matnni tayyor material sifatida emas, balki oʻquvchining yoshiga mos ravishda qayta pedagogik tashkil etiladigan mazmuniy maydon sifatida koʻradi; bunda har bir savol, har bir lugʻaviy izoh va har bir ijodiy topshiriq umumiy maqsadga xizmat qilishi shart. Agar badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish bevosita baholash mezonlari bilan bogʻlanmasa, darsdagi faollik tashqi koʻrinishda jonli boʻlishi mumkin, ammo oʻquvchining tushunish darajasi haqida aniq pedagogik xulosa chiqarish qiyinlashadi. Shuning uchun oʻqituvchi javoblarni tinglash bilan birga, javobning matnga tayanishi, sababli izohlanishi, mantiqiy izchilligi va oʻquvchining oʻz soʻzlari bilan ifodalanishiga ham eʼtibor berishi lozim. Boshlangʻich sinf sharoitida darsning haddan tashqari murakkablashuvi ham, ortiqcha soddalashtirilishi ham xavfli: birinchisi bolani charchatadi, ikkinchisi uning tafakkurini yetarli darajada faollashtirmaydi. Eng maqbul yoʻl — matn mazmunini sodda, ammo intellektual jihatdan sermahsul savollar orqali

ochish, notanish soʻzlarni hayotiy misollar bilan mustahkamlash va oʻquvchini matn boʻyicha kichik xulosa chiqarishga odatlantirishdir. Bunday darslarda oʻquvchining xatosi jazolash sababi emas, balki maʼnoni aniqlashtirish imkoniyati sifatida koʻriladi; chunki tushunish jarayoni savol, taxmin, sinash va qayta tuzish orqali shakllanadi.

Metodlar

Tadqiqot metodologiyasi badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirishni oʻrganishda nazariy tahlil, qiyosiy-pedagogik tahlil, tizimli yondashuv, dars jarayonini modellashtirish, metodik kuzatish, savol-topshiriqlar ekspertizasi, oʻquvchi javoblarini semantik tahlil qilish va pedagogik umumlashtirish usullariga tayandi. Avvalo, taʼlimga oid normativ-huquqiy hujjatlar, davlat taʼlim standartlari, umumiy oʻrta taʼlimni rivojlantirish konsepsiyalari, xalqaro oʻqish savodxonligi tadqiqotlari hamda boshlangʻich taʼlim metodikasiga oid manbalar tahlil qilindi [1; 4; 6; 7; 8]. Nazariy tahlil jarayonida badiiy va axborot matnlarini qiyosiy tahlil qilish, dalilni ajratish, tanqidiy fikrlash, muallif pozitsiyasini anglash tushunchasi oʻqish texnikasi, tushunib oʻqish, mazmunni qayta qurish, savolga dalil bilan javob berish va yangi nutqiy vaziyatda foydalanish kabi koʻrsatkichlar bilan bogʻlandi. Qiyosiy tahlil yordamida anʼanaviy oʻqish darsi va kompetensiyaga yoʻnaltirilgan oʻqish savodxonligi darsining farqlari aniqlashtirildi: birinchi holatda oʻqish jarayoni koʻproq matnni toʻgʻri talaffuz qilish va qayta hikoyalashga tayanadi, ikkinchi holatda esa oʻquvchi matnni tushunadi, dalil topadi, fikr bildiradi, savol beradi, maʼno qatlamlarini ajratadi va xulosani oʻz nutqida ifodalaydi. Tizimli yondashuv asosida matn bilan ishlash jarayoni besh bosqichli model sifatida belgilandi: matn oldi tayyorgarligi, birlamchi oʻqish va umumiy idrok, semantik-tahliliy ishlov, talqin va baholash, ijodiy qoʻllash hamda refleksiya. Matn oldi tayyorgarligi bosqichida oʻquvchilarning oldingi bilimlari faollashtiriladi, sarlavha, rasm, kalit soʻz yoki muammoli savol orqali oʻqishga ehtiyoj uygʻotiladi; bu bosqich qisqa boʻlishi mumkin, ammo u matn eshigini ochadigan eng muhim pedagogik kalitdir. Birlamchi oʻqish bosqichida ravonlik, talaffuz, tinish belgilariga rioya qilish va umumiy mazmunni tutib olish kuzatiladi; bunda oʻqituvchi haddan tashqari toʻxtatib, matn oqimini buzmasligi, lekin tushunishga xalaqit qiladigan qiyin joylarni nazoratda ushlab turishi zarur. Semantik-tahliliy bosqichda notanish soʻzlar, obrazli ifodalar, sabab-oqibat aloqalari, voqealar ketma-ketligi, qahramon xatti-harakati, fakt va fikr, asosiy gʻoya va muallif munosabati ustida ishlanadi. Talqin va baholash bosqichida oʻquvchi matndan dalil keltirib javob beradi, oʻz munosabatini bildiradi, qahramon yoki voqea yuzasidan muqobil yechim taklif qiladi, shuningdek, matnni boshqa fanlar, kundalik hayot va shaxsiy tajriba bilan bogʻlaydi. Ijodiy qoʻllash bosqichida qayta hikoyalash, rolli oʻqish, matnga nom qoʻyish, davom ettirish, reja tuzish, qisqa xulosa yozish, rasm asosida hikoya yaratish, matndagi gʻoyani maqol yoki hayotiy misol bilan izohlash kabi topshiriqlar qoʻllanadi. Badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish boʻyicha metodik kuzatish mezonlari sifatida oʻquvchining matndan asosiy fikrni topishi, savolga bevosita yoki bilvosita javobni aniqlashi, izohli javob berishi, dalil bilan fikrni mustahkamlashi, yangi soʻzni nutqda qoʻllashi va refleksiv xulosa chiqarishi tanlandi. Tadqiqotda foydalanilgan modellashtirish usuli darsning har bir qismida oʻqituvchi va oʻquvchi faoliyati oʻrtasidagi nisbatni koʻrsatishga xizmat qildi: oʻqituvchi

yo'naltiradi, savol beradi, kontekst yaratadi, murakkab ma'noni soddalashtiradi, o'quvchi esa o'qiydi, taxmin qiladi, tekshiradi, baholaydi va nutq orqali natijani ifodalaydi. Baholashga yondashuv sifatida faqat javobning to'g'ri yoki noto'g'riligini qayd etish emas, balki javobning matnga tayanganligi, nutqiy ravonligi, mantiqiy izchilligi, mustaqil fikr unsuri va yoshga mos ijodkorligi hisobga olindi. Metodologik jihatdan bu yondashuv Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi haqidagi qarashlari bilan hamohangdir: o'quvchi matnni dastlab o'qituvchi yordamida tushunadi, keyin o'xshash vaziyatlarda mustaqil fikrlay boshlaydi [13]. Shu tariqa, tadqiqot metodlari nazariy xulosani amaliy dars jarayoni bilan bog'lashga, matn ustida ishlashni o'lchanadigan, takrorlanadigan va takomillashtiriladigan pedagogik tizim sifatida ko'rsatishga imkon berdi. Mazkur yondashuvda o'qituvchi darslikdagi matnni tayyor material sifatida emas, balki o'quvchining yoshiga mos ravishda qayta pedagogik tashkil etiladigan mazmuniy maydon sifatida ko'radi; bunda har bir savol, har bir lug'aviy izoh va har bir ijodiy topshiriq umumiy maqsadga xizmat qilishi shart. Agar badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish bevosita baholash mezonlari bilan bog'lanmasa, darsdagi faollik tashqi ko'rinishda jonli bo'lishi mumkin, ammo o'quvchining tushunish darajasi haqida aniq pedagogik xulosa chiqarish qiyinlashadi. Shuning uchun o'qituvchi javoblarni tinglash bilan birga, javobning matnga tayanishi, sababli izohlanishi, mantiqiy izchilligi va o'quvchining o'z so'zlari bilan ifodalanishiga ham e'tibor berishi lozim. Boshlang'ich sinf sharoitida darsning haddan tashqari murakkablashuvi ham, ortiqcha soddalashtirilishi ham xavfli: birinchisi bolani charchatadi, ikkinchisi uning tafakkurini yetarli darajada faollashtirmaydi. Eng maqbul yo'l — matn mazmunini sodda, ammo intellektual jihatdan sermahsul savollar orqali ochish, notanish so'zlarni hayotiy misollar bilan mustahkamlash va o'quvchini matn bo'yicha kichik xulosa chiqarishga odatlantirishdir. Bunday darslarda o'quvchining xatosi jazolash sababi emas, balki ma'noni aniqlashtirish imkoniyati sifatida ko'riladi; chunki tushunish jarayoni savol, taxmin, sinash va qayta tuzish orqali shakllanadi. O'qituvchi mazkur jarayonni mahorat bilan boshqarsa, sinfdagi o'qish muhiti tabiiy, jonli va ilmiy asoslangan pedagogik muloqotga aylanadi. Mazkur yondashuvda o'qituvchi darslikdagi matnni tayyor material sifatida emas, balki o'quvchining yoshiga mos ravishda qayta pedagogik tashkil etiladigan mazmuniy maydon sifatida ko'radi; bunda har bir savol, har bir lug'aviy izoh va har bir ijodiy topshiriq umumiy maqsadga xizmat qilishi shart. Agar badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish bevosita baholash mezonlari bilan bog'lanmasa, darsdagi faollik tashqi ko'rinishda jonli bo'lishi mumkin, ammo o'quvchining tushunish darajasi haqida aniq pedagogik xulosa chiqarish qiyinlashadi. Shuning uchun o'qituvchi javoblarni tinglash bilan birga, javobning matnga tayanishi, sababli izohlanishi, mantiqiy izchilligi va o'quvchining o'z so'zlari bilan ifodalanishiga ham e'tibor berishi lozim.

Natijalar

Tadqiqot natijalari badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarining mazmunini chuqurlashtirishi, o'quvchining faqat ovoz chiqarib o'qish malakasini emas, balki matnni tushunish, tahlil qilish, izohlash va baholash ko'nikmalarini rivojlantirishini

ko'rsatdi. Birinchi natija shundan iboratki, matn ustida ishlash bosqichlari aniq belgilangan darslarda o'quvchilar matnni yuzaki eslab qolishdan ko'ra mazmuniy aloqalarni anglashga ko'proq intiladi; sarlavha, rasm, kalit so'z va oldindan taxmin qilish ishlari o'qish jarayoniga motivatsion kirish vazifasini bajaradi. Ikkinchi natija matn ichidagi dalil bilan ishlashning ahamiyatini ko'rsatdi: o'quvchi savolga javob berganda 'men shunday o'yayman' deyish bilan cheklanmay, matndan ibora, voqea, qahramon so'zi yoki fakt topishga o'rgatilsa, uning javobi ancha asosli va mantiqiy bo'ladi. Uchinchi natija lug'aviy-semantik ishlarning o'qish sifatiga ta'siri bilan bog'liq bo'lib, notanish so'zlarni matndan oldin izohlash har doim ham yetarli emasligi, ayrim so'zlarning haqiqiy ma'nosi aynan kontekstda ochilishi aniqlandi. Badiiy va axborot matnlarini qiyosiy tahlil qilish, dalilni ajratish, tanqidiy fikrlash, muallif pozitsiyasini anglash jarayonida o'quvchilar so'zning lug'aviy ma'nosi bilan birga uning matndagi vazifasini ham anglaydi; bu esa badiiy obrazni sezish, axborot matnidagi asosiy tushunchani farqlash va o'z fikrini aniq ifodalash imkonini kuchaytiradi. To'rtinchi natija shuni ko'rsatdiki, savol-topshiriqlar tizimi reproduktiv savollardan boshlab tahliliy va ijodiy savollargacha bosqichli qurilganda, sinfdagi ko'proq o'quvchi muloqotga kirishadi, chunki har bir bola o'z imkoniyatiga mos javob darajasini topadi. Masalan, 'Matnda kim haqida so'z yuritilgan?' savoli faktni topishga xizmat qilsa, 'Qahramon nima uchun shunday yo'l tutdi?' savoli sabab-oqibatni izlashga, 'Siz uning o'rnida bo'lganingizda nima qilardingiz?' savoli esa shaxsiy munosabat va axloqiy baholashga olib keladi. Beshinchi natija badiiy va axborot matnlarining metodik vazifalari turlicha ekanini tasdiqladi: badiiy matn o'quvchini obraz, hissiyot, personaj va g'oya bilan ishlashga o'rgatsa, axborot matni fakt, izoh, ketma-ketlik, jadval, sabab va tushunchani aniqlashga o'rgatadi. Shu bois boshlang'ich sinfda faqat hikoya yoki ertak bilan cheklanib qolish o'quvchini kelajakdagi fan matnlarini tushunishga yetarli tayyorlamaydi; o'qish savodxonligi darslarida kichik ilmiy-ommabop matnlar, qoidalar, e'lonlar, jadvalga asoslangan matnlar va ko'rsatma xarakteridagi materiallar ham bosqichma-bosqich kiritilishi zarur. Oltinchi natija o'qituvchi nutqi va sinfdagi dialogik muhit bilan bog'liq: o'qituvchi savolga darhol o'zi javob bermay, o'quvchiga fikrini aniqlashtirish, sherigining javobini to'ldirish, matndan dalil topish va noto'liq javobni qayta tuzish imkonini berganda, matn ustida ishlash haqiqiy intellektual muloqotga aylanadi. Yettinchi natija reflektiv yakunning zarurligini ko'rsatdi: dars oxirida 'bugun matndan nimani bildim?', 'qaysi so'z men uchun yangi bo'ldi?', 'qaysi qahramon xatti-harakati menga ta'sir qildi?', 'bu matn hayotda menga qachon kerak bo'lishi mumkin?' kabi savollar o'quvchining o'qish tajribasini shaxsiy ma'noga aylantiradi. Badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish natijasida o'quvchi matn bilan passiv tanishuvchi emas, balki ma'no izlovchi, savol beruvchi, tahlil qiluvchi va xulosa chiqaruvchi kichik tadqiqotchiga aylanadi. Dars samaradorligini baholashda uch guruh ko'rsatkich ajratildi: kognitiv ko'rsatkichlar, ya'ni asosiy fikrni topish, ma'no aloqalarini tushunish va dalil keltirish; nutqiy ko'rsatkichlar, ya'ni izohli javob, qayta hikoyalash, yangi so'zlardan foydalanish; shaxsiy-faoliyat ko'rsatkichlari, ya'ni qiziqish, mustaqil savol berish, baholash va ijodiy yondashuv. Amaliy jihatdan o'qituvchi har bir matn uchun 'matn oldi savollar', 'matn ichidagi kuzatuvlar', 'matndan keyingi izohlar' va 'ijodiy

topshiriqlar' bankini tuzsa, darsning tasodifiyligi kamayadi va matn ustida ishlashning ilmiy-pedagogik izchilligi kuchayadi. Natijalar umumlashtirilganda, boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida matn bilan ishlash o'quvchining nafaqat o'qish malakasini, balki tushunish madaniyatini, fikrni asoslash odatini va hayotiy nutqiy faolligini shakllantiruvchi asosiy vosita ekani aniqlandi. Mazkur yondashuvda o'qituvchi darslikdagi matnni tayyor material sifatida emas, balki o'quvchining yoshiga mos ravishda qayta pedagogik tashkil etiladigan mazmuniy maydon sifatida ko'radi; bunda har bir savol, har bir lug'aviy izoh va har bir ijodiy topshiriq umumiy maqsadga xizmat qilishi shart. Agar badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish bevosita baholash mezonlari bilan bog'lanmasa, darsdagi faollik tashqi ko'rinishda jonli bo'lishi mumkin, ammo o'quvchining tushunish darajasi haqida aniq pedagogik xulosa chiqarish qiyinlashadi. Shuning uchun o'qituvchi javoblarni tinglash bilan birga, javobning matnga tayanishi, sababli izohlanishi, mantiqiy izchilligi va o'quvchining o'z so'zlari bilan ifodalanishiga ham e'tibor berishi lozim. Boshlang'ich sinf sharoitida darsning haddan tashqari murakkablashuvi ham, ortiqcha soddalashtirilishi ham xavfli: birinchisi bolani charchatadi, ikkinchisi uning tafakkurini yetarli darajada faollashtirmaydi. Eng maqbul yo'l — matn mazmunini sodda, ammo intellektual jihatdan sermahsul savollar orqali ochish, notanish so'zlarni hayotiy misollar bilan mustahkamlash va o'quvchini matn bo'yicha kichik xulosa chiqarishga odatlantirishdir. Bunday darslarda o'quvchining xatosi jazolash sababi emas, balki ma'noni aniqlashtirish imkoniyati sifatida ko'riladi; chunki tushunish jarayoni savol, taxmin, sinash va qayta tuzish orqali shakllanadi. O'qituvchi mazkur jarayonni mahorat bilan boshqarsa, sinfdagi o'qish muhiti tabiiy, jonli va ilmiy asoslangan pedagogik muloqotga aylanadi. Mazkur yondashuvda o'qituvchi darslikdagi matnni tayyor material sifatida emas, balki o'quvchining yoshiga mos ravishda qayta pedagogik tashkil etiladigan mazmuniy maydon sifatida ko'radi; bunda har bir savol, har bir lug'aviy izoh va har bir ijodiy topshiriq umumiy maqsadga xizmat qilishi shart. Agar badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish bevosita baholash mezonlari bilan bog'lanmasa, darsdagi faollik tashqi ko'rinishda jonli bo'lishi mumkin, ammo o'quvchining tushunish darajasi haqida aniq pedagogik xulosa chiqarish qiyinlashadi. Shuning uchun o'qituvchi javoblarni tinglash bilan birga, javobning matnga tayanishi, sababli izohlanishi, mantiqiy izchilligi va o'quvchining o'z so'zlari bilan ifodalanishiga ham e'tibor berishi lozim. Boshlang'ich sinf sharoitida darsning haddan tashqari murakkablashuvi ham, ortiqcha soddalashtirilishi ham xavfli: birinchisi bolani charchatadi, ikkinchisi uning tafakkurini yetarli darajada faollashtirmaydi. Eng maqbul yo'l — matn mazmunini sodda, ammo intellektual jihatdan sermahsul savollar orqali ochish, notanish so'zlarni hayotiy misollar bilan mustahkamlash va o'quvchini matn bo'yicha kichik xulosa chiqarishga odatlantirishdir.

Muhokama

Muhokama shuni ko'rsatadiki, badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish masalasi boshlang'ich ta'lim metodikasida juda ko'p tilga olinadi, biroq amaliy darsda u ba'zan bir nechta savol-javob va qayta hikoyalash bilan chegaralanib qoladi; bunday yondashuv matnning yuzaki mazmunini tekshiradi, lekin

o'quvchining tushunish strategiyalarini yetarli darajada shakllantirmaydi. DSc darajasidagi ilmiy yondashuv bu masalaga tor metodik ko'nikma sifatida emas, balki kognitiv, lingvistik, psixologik va tarbiyaviy qatlamlar kesishgan murakkab pedagogik jarayon sifatida qarashni talab qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi matnni kattalardek abstrakt tahlil qilmaydi; u obraz, voqea, qahramon, rang, harakat, hissiyot va tanish hayotiy vaziyat orqali ma'noga kiradi, shuning uchun o'qituvchi o'quvchining yosh psixologiyasini e'tibordan chetda qoldirsa, eng yaxshi matn ham sovuq topshiriqqa aylanib qolishi mumkin. Badiiy va axborot matnlarini qiyosiy tahlil qilish, dalilni ajratish, tanqidiy fikrlash, muallif pozitsiyasini anglash aynan shu nuqtada o'z metodik kuchini ko'rsatadi: u matnni bolaning tajribasi bilan bog'laydi, savolni fikrlashga aylantiradi, so'zni nutqqa olib kiradi va o'qishni shaxsiy kashfiyotga yaqinlashtiradi. O'qish savodxonligi darsida matnni tushunishning uch darajasi ajratilishi maqsadga muvofiq: birinchi daraja ochiq ma'lumotni topish, ikkinchi daraja yashirin ma'noni anglash va sabab-oqibatni tushuntirish, uchinchi daraja matnga baho berish, munosabat bildirish va yangi vaziyatda qo'llashdir. Ko'p hollarda sinfda birinchi darajali savollar ko'p beriladi, chunki ular tez javob beradi va intizomni ushlab turishga qulay; ammo o'qish savodxonligini rivojlantirish uchun ikkinchi va uchinchi darajadagi savollar sonini izchil oshirish kerak. Bu jarayonda o'qituvchi bir vaqtning o'zida murabbiy, suhbatdosh va muharrir vazifasini bajaradi: u o'quvchi fikrini rad etishdan oldin uning dalilini so'raydi, noto'liq javobni to'ldirishga undaydi, noaniq iborani aniqlashtiradi va bir o'quvchining fikrini boshqasining fikri bilan muloqotga kiritadi. Bunday darsda jim o'tirgan bola ham passiv hisoblanmaydi, agar u matndagi so'z ostiga chizayotgan, dalil qidirayotgan yoki sherigining javobini kuzatayotgan bo'lsa, u ichki o'qish faoliyatida ishtirok etmoqda; demak, baholash faqat ovoz chiqarib javob bergan o'quvchiga tayanmasligi kerak. Muhokamaning muhim jihati shundaki, matn ustida ishlashda haddan tashqari murakkab terminlar bilan bolani charchatish ham noto'g'ri: 'g'oya', 'muallif pozitsiyasi', 'dalil', 'xulosa' kabi tushunchalar boshlang'ich sinfda sodda, amaliy, misolga tayangan shaklda berilishi zarur. Masalan, 'muallif nima demoqchi?' savoli bolaga 'muallif pozitsiyasini aniqlang' degan topshiriqdan ancha yaqinroq; ilmiylik bolaga og'ir so'z aytishda emas, murakkab fikrni yoshga mos ochishda namoyon bo'ladi. Xalqaro tadqiqotlar nuqtayi nazaridan qaralganda, o'quvchini matndan foydalanishga o'rgatish kelajakdagi fan savodxonligi, media savodxonligi va hayotiy qaror qabul qilish kompetensiyalariga xizmat qiladi; UNESCO savodxonlikni hayot davomida davom etadigan, raqamli va ijtimoiy ko'nikmalar bilan kengayib boradigan jarayon sifatida talqin qiladi [10]. Shu bois boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'qish darsini faqat darslikdagi matnni o'qib berish maydoni emas, balki bolani bilim olamiga olib kiruvchi asosiy laboratoriya sifatida ko'rishi kerak; faqat bu laboratoriyada probirka o'rnida so'z, reaktiv o'rnida savol ishlatiladi. Raqamli resurslar masalasi ham ehtiyotkorlik bilan baholanishi lozim: audio matnlar, qisqa animatsiya, interaktiv savollar va elektron lug'atlar darsni boyitishi mumkin, lekin ular o'qituvchining jonli savoli, sinfdagi dialog va bola ovoqidagi o'qish tajribasini almashtira olmaydi. Metodik jihatdan eng barqaror natija matn oldi taxmin, o'qish jarayonidagi kuzatuv, matndan keyingi dalillash va ijodiy qo'llash bir-biri bilan bog'langanda yuzaga keladi; agar bu zanjir uzilsa, darsning bir qismi qiziqarli ko'rinsa

ham, umumiy kompetensiya shakllanishi sustlashadi. Muhokama yakunida aytish mumkinki, boshlang'ich sinfdagi matn ustida ishlashni samarali tashkil etish o'qituvchidan darslikdagi tayyor savollar bilan cheklanmaslikni, sinf darajasini bilishni, matnni oldindan metodik tahlil qilishni, qiyin so'zlarni aniqlashni, savollarni darajalashni, o'quvchi javobini ehtiyotkorlik bilan tahrirlashni va har bir matndan tarbiyaviy-ma'naviy imkoniyatni ham ko'ra olishni talab qiladi. Mazkur yondashuvda o'qituvchi darslikdagi matnni tayyor material sifatida emas, balki o'quvchining yoshiga mos ravishda qayta pedagogik tashkil etiladigan mazmuniy maydon sifatida ko'radi; bunda har bir savol, har bir lug'aviy izoh va har bir ijodiy topshiriq umumiy maqsadga xizmat qilishi shart. Agar badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish bevosita baholash mezonlari bilan bog'lanmasa, darsdagi faollik tashqi ko'rinishda jonli bo'lishi mumkin, ammo o'quvchining tushunish darajasi haqida aniq pedagogik xulosa chiqarish qiyinlashadi. Shuning uchun o'qituvchi javoblarni tinglash bilan birga, javobning matnga tayanishi, sababli izohlanishi, mantiqiy izchilligi va o'quvchining o'z so'zlari bilan ifodalanishiga ham e'tibor berishi lozim. Boshlang'ich sinf sharoitida darsning haddan tashqari murakkablashuvi ham, ortiqcha soddalashtirilishi ham xavfli: birinchisi bolani charchatadi, ikkinchisi uning tafakkurini yetarli darajada faollashtirmaydi. Eng maqbul yo'l — matn mazmunini sodda, ammo intellektual jihatdan sermahsul savollar orqali ochish, notanish so'zlarni hayotiy misollar bilan mustahkamlash va o'quvchini matn bo'yicha kichik xulosa chiqarishga odatlantirishdir. Bunday darslarda o'quvchining xatosi jazolash sababi emas, balki ma'noni aniqlashtirish imkoniyati sifatida ko'riladi; chunki tushunish jarayoni savol, taxmin, sinash va qayta tuzish orqali shakllanadi. O'qituvchi mazkur jarayonni mahorat bilan boshqarsa, sinfdagi o'qish muhiti tabiiy, jonli va ilmiy asoslangan pedagogik muloqotga aylanadi. Mazkur yondashuvda o'qituvchi darslikdagi matnni tayyor material sifatida emas, balki o'quvchining yoshiga mos ravishda qayta pedagogik tashkil etiladigan mazmuniy maydon sifatida ko'radi; bunda har bir savol, har bir lug'aviy izoh va har bir ijodiy topshiriq umumiy maqsadga xizmat qilishi shart. Agar badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish bevosita baholash mezonlari bilan bog'lanmasa, darsdagi faollik tashqi ko'rinishda jonli bo'lishi mumkin, ammo o'quvchining tushunish darajasi haqida aniq pedagogik xulosa chiqarish qiyinlashadi. Shuning uchun o'qituvchi javoblarni tinglash bilan birga, javobning matnga tayanishi, sababli izohlanishi, mantiqiy izchilligi va o'quvchining o'z so'zlari bilan ifodalanishiga ham e'tibor berishi lozim. Boshlang'ich sinf sharoitida darsning haddan tashqari murakkablashuvi ham, ortiqcha soddalashtirilishi ham xavfli: birinchisi bolani charchatadi, ikkinchisi uning tafakkurini yetarli darajada faollashtirmaydi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish boshlang'ich ta'limda o'qish savodxonligini rivojlantirishning markaziy metodik sharti bo'lib, u o'quvchini matnni ovoz chiqarib o'qishdan mazmunni chuqur anglash, dalil bilan fikr bildirish, so'z boyligini kengaytirish, qahramon va voqeaga munosabat bildirish, axborotni saralash hamda o'qilgan materialni shaxsiy tajriba bilan bog'lash darajasiga olib chiqadi. Tadqiqot davomida matn ustida ishlashni

tayyorgarlik, birlamchi idrok, tahlil, talqin, ijodiy qo‘llash va refleksiya bosqichlarida tashkil etish zarurligi asoslandi. Mazkur bosqichlarning har biri darsda alohida maqsadga ega: tayyorgarlik qiziqish uyg‘otadi, birlamchi o‘qish umumiy mazmunni beradi, tahlil ma‘no qatlamlarini ochadi, talqin shaxsiy munosabatni shakllantiradi, ijodiy qo‘llash nutqiy faollikni rivojlantiradi, refleksiya esa o‘quvchining o‘z o‘qish tajribasini anglashiga yordam beradi. Badiiy va axborot matnlarini qiyosiy tahlil qilish, dalilni ajratish, tanqidiy fikrlash, muallif pozitsiyasini anglash o‘quvchining kognitiv, nutqiy va shaxsiy-faoliyat ko‘rsatkichlarini birgalikda rivojlantiradi; shu sababli o‘qish savodxonligi darslarida natijadorlik faqat tez o‘qish yoki xatosiz talaffuz bilan emas, balki tushunish, izohlash, dalillash, baholash va nutqda qo‘llash mezonlari bilan belgilanmog‘i lozim. Amaliy tavsiya sifatida har bir matn uchun o‘qituvchi oldindan metodik xarita tuzishi, unda kalit so‘zlar, taxmin savollari, matn ichidagi kuzatuv nuqtalari, dalil talab qiluvchi topshiriqlar, ijodiy yakun va baholash mezonlarini belgilashi maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslarida badiiy, axborot, ilmiy-ommabop va amaliy matnlar muvozanatini ta‘minlash, milliy qadriyatlarga oid matnlarni zamonaviy hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash, o‘quvchilarni sheriklikda o‘qish, dalil topish va munosabat bildirishga o‘rgatish zarur. Kelgusidagi tadqiqotlarda matn ustida ishlash samaradorligini eksperimental guruhlar asosida o‘lchash, o‘quvchilarning o‘qish motivatsiyasi va tushunish strategiyalari dinamikasini diagnostika qilish, shuningdek, raqamli resurslarning boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligiga ta‘sirini aniq mezonlar bilan baholash maqsadga muvofiq bo‘ladi. Eng muhim ilmiy xulosa shuki, boshlang‘ich sinfda matn ustida ishlash — bu matnni tugatish emas, o‘quvchida fikrni boshlash jarayonidir; dars oxirida bola matndan chiqqanda uning qo‘lida faqat javob emas, balki yangi savol ham qolsa, o‘qish savodxonligi haqiqiy pedagogik natijaga aylangan bo‘ladi. Mazkur yondashuvda o‘qituvchi darslikdagi matnni tayyor material sifatida emas, balki o‘quvchining yoshiga mos ravishda qayta pedagogik tashkil etiladigan mazmuniy maydon sifatida ko‘radi; bunda har bir savol, har bir lug‘aviy izoh va har bir ijodiy topshiriq umumiy maqsadga xizmat qilishi shart. Agar badiiy va axborot matnlari orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish bevosita baholash mezonlari bilan bog‘lanmasa, darsdagi faollik tashqi ko‘rinishda jonli bo‘lishi mumkin, ammo o‘quvchining tushunish darajasi haqida aniq pedagogik xulosa chiqarish qiyinlashadi. Shuning uchun o‘qituvchi javoblarni tinglash bilan birga, javobning matnga tayanishi, sababli izohlanishi, mantiqiy izchilligi va o‘quvchining o‘z so‘zlari bilan ifodalanishiga ham e‘tibor berishi lozim. Boshlang‘ich sinf sharoitida darsning haddan tashqari murakkablashuvi ham, ortiqcha soddalashtirilishi ham xavfli: birinchisi bolani charchatadi, ikkinchisi uning tafakkurini yetarli darajada faollashtirmaydi. Eng maqbul yo‘l — matn mazmunini soddaga, ammo intellektual jihatdan sarmahsul savollar orqali ochish, notanish so‘zlarni hayotiy misollar bilan mustahkamlash va o‘quvchini matn bo‘yicha kichik xulosa chiqarishga odatlantirishdir. Bunday darslarda o‘quvchining xatosi jazolash sababi emas, balki ma‘noni aniqlashtirish imkoniyati sifatida ko‘riladi; chunki tushunish jarayoni savol, taxmin, sinash va qayta tuzish orqali shakllanadi. O‘qituvchi mazkur jarayonni mahorat bilan boshqarsa, sinfdagi o‘qish muhiti tabiiy, jonli va ilmiy asoslangan pedagogik muloqotga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni, 29.04.2019.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston — 2030 strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni, 11.09.2023.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-134-son Farmoni, 11.05.2022.
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 140-son qarori, 15.03.2017.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus ta’limning davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 187-son qarori, 06.04.2017.
7. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 997-son qarori, 08.12.2018.
8. Mullis I.V.S., Martin M.O. (eds.). PIRLS 2021 International Results in Reading. IEA, 2023.
9. OECD. PISA 2022 Results: Uzbekistan Country Note. OECD Publishing, 2023.
10. UNESCO. Teaching Reading in Primary Schools. Paris: UNESCO, 2004.
11. Snow C.E. Reading for Understanding: Toward an R&D Program in Reading Comprehension. RAND Reading Study Group, 2002.
12. Duke N.K., Pearson P.D. Effective Practices for Developing Reading Comprehension. Newark: International Reading Association, 2002.
13. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. Moskva: Pedagogika, 1991.
14. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: Noshir, 2009.
15. Abdullayeva Q., Yo‘ldosheva S. Boshlang‘ich sinflarda o‘qish darslari metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2010.